

The Economy of Cotton Production and Export (1951–1953): An Approach to a Non-Oil Economy

Zahra Talaei Hatam^{*}, Hosein Abadian^{}**

Mohammad Bakhtiari^{*}**

Abstract

The nationalization of the Iranian oil industry in 1951 and the ensuing economic sanctions imposed by the British government precipitated a severe foreign-exchange crisis and budgetary deficit. In response, the Mosaddegh government implemented an "oil-free economy" policy, aimed at substituting lost petroleum revenues through the expansion of non-oil exports and the mobilization of domestic productive capacities. This study analyzes the government's supportive agricultural policies, with a specific focus on the role of cotton as a strategic export commodity. Utilizing a descriptive-analytical methodology based on archival records, the findings demonstrate that systematic state interventions—including seed improvement, pest control, infrastructure expansion, technical training, and trade facilitation—significantly bolstered cotton production and exports. These efforts not only provided essential foreign exchange but also established a model of self-sufficiency under crisis conditions. Had political stability been sustained, this model could have fundamentally restructured Iran's single-commodity economic system.

Keywords: Non-oil economy, Mosaddegh Government, Export, Production, Agricultural products, Cotton.

^{*} PhD in History of Iran after Islam, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran (Corresponding Author), zahratalaei_2011@yahoo.com, Orkid: 0009-0004-2227-515x

^{**} Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, abadian@hum.ikiu.ac.ir

^{***} Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, bakhtiari@hum.ikiu.ac.ir, Orkid: 9648-2688-0003-0000

Date received: 06/09/2025, Date of acceptance: 29/05/2026

Introduction

The 1951–1953 period represents a critical juncture in Iran's economic history, characterized by the exogenous shock of lost oil revenues. While contemporary and retrospective analyses often emphasized the inherent fragility of the Iranian economy in the absence of oil, the Mosaddegh government pursued a proactive strategy of oil revenue substitution by mobilizing productive capacities, particularly within the agricultural sector. During this period, agriculture was elevated from a traditional activity to a central pillar of national crisis management.

However, the specific executive measures undertaken and their aggregate efficacy in enhancing production and export performance remain under-researched. The present article addresses this gap by examining the government's practical policies regarding cotton as a strategic commodity. The primary objective is to analyze the government's performance in organizing cotton production and exports in order to determine the extent to which these policies were able to substitute for oil revenues and help alleviate the country's foreign-exchange difficulties.

Materials & Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach to investigate the Mosaddegh government's policies regarding cotton production and exports. Utilizing primary data from unpublished records in the National Archives of Iran, correspondence of the Ministry of Foreign Affairs, statistics from the General Department of Customs, and contemporary press reports. The analysis examines how state-led interventions—ranging from institutional reforms to direct financial support—influenced cotton production and exports, evaluating their tangible impact on alleviating the country's financial difficulties.

Discussion & Results

The government's strategy for leveraging the potential of cotton was centered on two main pillars:

A. Strategies for Expanding Production:

The state intervened directly to enhance output and quality through the large-scale distribution of improved seeds on favorable terms, the systematic expansion of cultivated land, and financial advances (*mosa'deh*) to producers. Technical training and comprehensive pest-control campaigns

further bolstered productivity. Market interventions curtailed speculative middlemen, while investment in ginning factories enabled better processing and higher profitability.

B. Organizing and Facilitating Exports:

The Ministry of National Economy established rigorous technical standards for grading, baling, and packaging, ensuring quality control and legal accountability. Simultaneously, the "Legal Act on the Promotion of Exports" introduced incentives such as exemptions from domestic duties and reduced state-owned transportation rates. A "Commodity Inspection Office," (Edare-ye Kalashenasi), supported by international experts, provided specialized training in cotton grading, demonstrating a commitment to standardization and competitiveness in international markets.

C. Statistical Analysis of Trends:

Empirical data from this period confirm a sustained upward trend in both cotton production and exports. This growth provided a critical influx of foreign exchange. The findings indicate that, amidst the suspension of oil revenues, cotton emerged as one of several key commodities that alleviated the government's fiscal burden and, as a substitute for oil revenues, contributed to the relative stabilization of the national economy.

Conclusion

The economic experience of 1951–1953 demonstrates that Iran's economic survival was not exclusively contingent upon oil revenues. The success of the Mosaddegh government in strengthening the cotton sector proved that through sound resource management and targeted policymaking, reducing foreign-exchange dependence on oil was a viable objective. This historical period serves as evidence of the nation's neglected economic capacities, illustrating how reliance on indigenous capabilities, even under severe crisis conditions, could have facilitated a path toward a more independent and stable economy.

Bibliography

Bakhtar Emroz Newspaper (1952, July 1). No. 850/7; (1952, July 15). No. 862/7; (1953, January 18). No. 1010/6; (1953, May 30). No. 1112/8; (1953, June 15). No. 1123/8; (1953, July 19). No. 1151/7. [In Persian]

- Bozorgmehr, J. (1986) *Mosaddeq in the Military Court of Appeal*. Sherkate Sahami Enteshar. [In Persian]
- Curzon, G. N. (2001). *Persia and the Persian Question* (Trans. G. Vahid Mazandarani, Vol. 2, 5th ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- D'Allemagne, H. R. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari* (Trans. M. A. Farahvashi). Amirkabir. [In Persian]
- Department of Documents and Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs* (ostadukh) (1951). Carton 26.16, folder 36, document 25; (1951). Carton 26.10, folder 50, document 42; (1953). Carton 26.4, folder 37, document 17-18; (1953). Carton 26.4, folder 40, document 44-45. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper* (1952, February 19). No. 7746/8; (1952, September 4). No. 7898/4; (1952, October 20). No. 7931/5; (1953, January 21). No. 8007/4; (1953, May 31). No. 8107/7; (1954, August 31). No. 8469/10; (1954, November 30). No. 8542/9. [In Persian]
- Farjamnia, I (2013). *Half-century report on the Iranian economy (1282-1332 AH)*. [Compact disc]. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Homayoun Katouzian, M. A. (1993). *Mosaddeq and the Power Struggle in Iran*. Moassese-ye Khadamat-e Farhangi-ye Rasa. [In Persian]
- Journal of the National Bank of Iran*, (1952, March). No. 121/2, 3; (1954, May). No. 147/96. [In Persian]
- Khamaei, A. (1996). *Economy without oil: The great initiative of Dr. Mosaddeq*. Nahid. [In Persian]
- Mokhtari Esfahani, R. (2017). *Non-Oil economy in light of documents (1951 - 1953)* (P. Esmaili, & A. Givyan, Eds.). Nashr-e Jomhur Iran. [In Persian]
- Momeni, F., & Naghsh Tabrizi, B. (2015). *The Iranian Economy During the National Government*. Nehadgara. [In Persian]
- National Library and Archives Organization of Iran (NLAOI)* (1953). Document ID 230-029514; (1953). Document ID 230-057293; (1953). Document ID 230-058124; (1953). Document ID 230-007433; (1952). Document ID 240-077616; (1951). Document ID 240-127515; (1952). Document ID 240-090293; (1952). Document ID 293-107242. [In Persian]
- Sahabi, E. (Ed.). (2001). *Mosaddegh, the National Government, and the Coup*. Tarh e No. [In Persian]
- Sajedi, A. (2009), *The Point Four Program and the scope of its activities in Iran*. Journal of Peyk Noor, 7(2). [In Persian]
- Tavanayan Fard, H. (1983). *Dr. Mohammad Mosaddeq and economy*. Alavi. [In Persian]

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۲: رویکردی به اقتصاد بدون نفت

زهرای طلایی حاتم*

حسین آبادیان**، محمد بختیاری***

چکیده

پس از ملی شدن صنعت نفت ایران، دولت انگلستان با ممانعت از فروش نفت ایران و اعمال تحریم‌های اقتصادی، سیاست فشار حداکثری را برای پیشبرد اهداف خود اتخاذ کرد. در پی قطع درآمدهای نفتی، دولت دکتر مصدق کوشید امور اقتصادی کشور را از مسیرهایی غیر از صادرات نفت اداره کند. در همین چارچوب، یکی از مهمترین اقدامات دولت تلاش برای تقویت صادرات از طریق گسترش تولیدات داخلی بود. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش آن است که دولت دکتر مصدق در راستای اجرای برنامه اقتصاد بدون نفت چه اقداماتی برای افزایش تولید و صادرات پنبه انجام داد و این اقدامات تا چه اندازه در تحقق اهداف مالی دولت مؤثر بود؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه اسناد منتشر نشده سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و نیز اسناد وزارت امور خارجه تدوین شده است. برای تکمیل و فهم بهتر موضوع، از روزنامه‌ها و برخی منابع منتشر شده نیز استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اقداماتی همچون توزیع بذر مرغوب، افزایش سطح زیر کشت، مبارزه با آفات پنبه و آموزش اصول صحیح کشت این

* دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)،
Zahratalei_2011@yahoo.com، شماره ارکید: 0009-0004-2227-515x

** استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
abadian@hum.ikiu.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
bakhtiari@hum.ikiu.ac.ir، شماره ارکید: ۹۶۴۸-۳۶۸۸-۰۰۰۳-۰۰۰۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۸

محصول، موجب افزایش تولید پنبه در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۲ شد و درآمدهای حاصل از افزایش صادرات آن توانست بخشی از مشکلات مالی دولت را جبران کند.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد بدون نفت، محصولات کشاورزی، پنبه، تولید، صادرات.

۱. مقدمه

پنبه یکی از محصولات زراعی است که در اقتصاد بسیاری از کشورهای تولیدکننده نقش قابل توجهی دارد. کاشت پنبه در ایران قدمتی دیرینه دارد و در دوره‌های مختلف، به‌ویژه در مناطق دارای شرایط اقلیمی مساعد، بخش از اراضی کشاورزی به کشت این محصول اختصاص می‌یافته است. توجه به پنبه به عنوان یک محصول صادراتی از دوره قاجار اهمیت بیشتری یافت. در پی بحران ناشی از شیوع بیماری کرم ابریشم و افت شدید تولید ابریشم، کشاورزان در برخی مناطق به کشت محصولات صادراتی جایگزین، از جمله پنبه، روی آوردند. (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۹۲/۲؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۱)

از سوی دیگر، در همین دوره، آمریکا -که بزرگترین تولیدکننده پنبه در جهان و تأمین کننده اصلی پنبه مورد نیاز کشورهای اروپایی بود- گرفتار جنگ داخلی شد. این جنگ موجب کاهش چشمگیر تولید و صادرات پنبه آن کشور گردید (همان). در نتیجه، دولت‌های اروپایی برای تأمین پنبه مورد نیاز خود به دنبال منابع جایگزین برآمدند. در این راستا، دولت روسیه برای کاهش وابستگی به پنبه آمریکا، اقدام به توسعه کشت پنبه در نواحی شمالی ایران کرد و با تأمین بذر و پرداخت مساعده، از زارعان محلی حمایت نمود. در دوره پهلوی، کشت پنبه گسترش یافت و این محصول به یکی از اجزای مهم اقتصاد کشاورزی کشور تبدیل شد. صادرات پنبه نیز تحت تأثیر عوامل داخلی و تحولات بازار جهانی، دوره‌هایی از رونق و رکود را تجربه کرد.

پس از ملی شدن صنعت نفت ایران و بروز اختلاف میان دولت‌های ایران و انگلستان، دولت انگلستان با ادعای مالکیت بر نفت ایران، مانع خرید این محصول توسط سایر کشورها شد. این اقدام موجب کاهش محسوس درآمدهای نفتی ایران و سبب بروز مشکلات اقتصادی گردید. عدم صادرات نفت و کمبود ارز ناشی از آن، دولت را در تأمین نیازهای مالی با دشواری جدی روبه‌رو کرد. در مواجهه با این وضعیت، دولت دکتر مصدق تصمیم گرفت بودجه کشور را از منابعی غیر از درآمدهای نفتی تأمین کند؛ رویکردی که در اقتصاد سیاسی آن دوره با عنوان «اقتصاد بدون نفت» شناخته شد.

به دلیل نقش برجسته‌ی کشاورزی در فعالیت‌های اقتصادی ایران، یکی از محورهای اصلی برنامه اقتصاد بدون نفت، افزایش تولیدات کشاورزی و توسعه صادرات این بخش بود. در این میان، پنبه به عنوان یکی از محصولاتی که فروش آن می‌توانست درآمد قابل توجهی را برای کشور فراهم سازد، جایگاهی مهم در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولت یافت. افزون بر این، در تعاملات تجاری ایران با سایر کشورها در شمار محصولات صادراتی درجه اول قرار گرفت.

«اقتصاد بدون نفت» یکی از محورهای مهم پژوهش‌های مرتبط با دوره دولت دکتر مصدق است. تلاش برای مدیریت اقتصاد کشور بدون اتکا به درآمدهای نفتی در مطالعات متعددی مورد توجه قرار گرفته است. حسن تواناییان فرد (۱۳۶۲) در کتاب دکتر محمد مصدق و اقتصاد، سیاست‌های مالی دولت دکتر مصدق و پیامدهای آن را بر وضعیت اقتصادی کشور بررسی می‌کند. انور خامه‌ای (۱۳۷۵) در کتاب اقتصاد بدون نفت با تکیه بر داده‌های کمی، کاهش وابستگی نفتی را نشان می‌دهد و تأثیر این رویکرد را بر شاخص‌هایی همچون اشتغال، سطح عمومی قیمت‌ها، تولید، سرمایه‌گذاری و تجارت خارجی تحلیل می‌کند. مؤمنی و نقش تبریزی (۱۳۹۴) در کتاب اقتصاد ایران در دوران دولت ملی، ضمن تبیین زمینه‌های شکل‌گیری دولت مصدق، اصلاحات اقتصادی این دولت را در حوزه‌هایی مانند کشاورزی، صنعت و بازرگانی خارجی واکاوی کرده‌اند. همچنین محمدعلی کاتوزیان (۱۳۷۲) در فصلی از کتاب مصدق و نبرد قدرت در ایران، سیاست اقتصاد بدون نفت را در پیوند با شرایط سیاسی پرتنش آن دوره بررسی می‌کند. مجموعه مقالات عزت الله سبحانی (۱۳۸۰) در کتاب مصدق، دولت ملی و کودتا نیز به تحلیل وضعیت اقتصادی کشور و تلاش‌های دولت برای مهار بحران‌های مالی می‌پردازد.

در تمامی این منابع، جایگاه برجسته کشاورزی مورد تأکید قرار گرفته است. با این حال، وضعیت محصول پنبه و نقش آن در بهبود شرایط اقتصادی کشور، به طور مستقل و مجزا بررسی نشده است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد منتشر نشده، گزارش‌ها و آمارهای رسمی دولتی و مطبوعات آن دوره، به بررسی تحولات تولید و صادرات پنبه در دوران دولت مصدق می‌پردازد و نقش این محصول را در تحقق اهداف اقتصادی دولت مورد ارزیابی قرار می‌دهد. بر همین اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد به این پرسش‌ها پاسخ دهد: دولت ملی برای افزایش بهره‌وری و توسعه تولید و صادرات پنبه چه اقداماتی انجام داد؟ و این محصول چه جایگاهی در تحقق اهداف برنامه‌ی اقتصاد بدون نفت داشت؟

۲. سیاست‌های دولت مصدق در توسعه تولید پنبه

در دوره دولت دکتر مصدق، به دلیل نقش مهم پنبه در اقتصاد کشاورزی، تدابیری برای بهبود کمی و کیفی تولید این محصول در پیش گرفته شد. این اقدامات با هدف ارتقای فرآیندهای تولید، افزایش بهره‌وری مزارع و تقویت زیرساخت‌های مرتبط با کشت و فراوری پنبه تنظیم و به اجرا گذاشته شد. تأکید اصلی بر آن بود که هم ظرفیت‌های تولیدی کشاورزان ارتقا یابد و هم بستر لازم برای عرضه مطلوب‌تر محصول در بازار فراهم آید. در این چارچوب، اقدامات دولت در سه حوزه محوری دنبال شد: نخست، اصلاح بذر پنبه و کنترل آفات؛ دوم، گسترش سطح زیرکشت؛ و سوم، ارتقای دانش فنی کشاورزان و توسعه زیرساخت‌های مرتبط با پنبه‌پاک‌کنی. در ادامه این سه حوزه به تفصیل بررسی می‌شود.

۱،۲ اصلاح بذر پنبه و کنترل آفات

استفاده از بذر مناسب یکی از ارکان اساسی تولیدات کشاورزی به شمار می‌آید. بذره‌های اصلاح‌شده و استاندارد، علاوه بر افزایش بازدهی محصول، میزان ریسک و آسیب‌پذیری کشاورزان را نیز کاهش می‌دهد. هنگامی که کشاورز از کیفیت بذر اطمینان می‌یابد، با رغبت و امنیت خاطر بیشتری به کشت محصول پرداخته و انگیزه او برای توسعه سطح زیر کشت تقویت می‌شود.

در دوره دکتر مصدق بستر مناسبی برای اجرای اصلاحات کشاورزی فراهم گردید، زیرا برنامه‌ی «اصل چهار ترومن» از پیش در ایران جریان داشت. این برنامه گرچه در ظاهر با هدف مبارزه با فقر و بیسوادی در کشورهای درحال توسعه معرفی می‌شد، اما در عمل بخشی از سیاست خارجی آمریکا برای مهار نفوذ کمونیسم و ایجاد رونق اقتصادی در کشورهای جهان سوم محسوب می‌شد. دولتمردان آمریکایی معتقد بودند با انجام اصلاحات اقتصادی و اجتماعی در کشورهای جهان سوم، زمینه‌های نفوذ کمونیسم در این کشورها را می‌توان از میان برد. (ساجدی، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۲۱)

قرارداد مربوط به دریافت کمک‌های اصل چهار ترومن پیش از روی کار آمدن دکتر مصدق منعقد شده بود. دکتر مصدق پس از آنکه امور را در دست گرفت برخی از بندهای قرارداد را که مغایر با منافع ملی تشخیص داد، اصلاح کرد و سپس تلاش نمود از ظرفیت‌های این برنامه در راستای کاهش فشارهای ارزی کشور و بهبود ساختار کشاورزی بهره گیرد. (خامه‌ای، ۱۳۷۵: ۹۸) یکی از حوزه‌هایی که امکان استفاده مؤثر از این برنامه

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه ... (زهرای طلایی حاتم و دیگران) ۸۷

وجود داشت، ارتقای کیفیت بذر محصولات کشاورزی بود. در همین چارچوب، در بهمن ماه ۱۳۳۰ ویلیام وارن، رئیس اداره اصل چهارم، در جلسه کمیسیون مشترک اعلام کرد که طرح اصلاح بذر چغندر، گندم و پنبه مورد موافقت اداره اصل چهارم قرار گرفته است. (اطلاعات، ۱۳۳۰، ش. ۸، ۷۷۴۶)

اجرای برنامه‌ی اصلاح بذر پنبه از سال زراعی ۱۳۳۱-۱۳۳۲ آغاز شد. (اطلاعات، ۱۳۳۳، ش. ۹، ۸۵۴۲) وزارت کشاورزی برای این منظور املاک خالصه گرمسار را به عنوان محل اجرای طرح انتخاب کرد و (ساکما، شناسه سند ۰۲۹۵۱۴-۲۳۰، سند شماره ۸) همکاری نزدیک میان این وزارتخانه، اداره اصل چهارم و کارشناسان مرتبط شکل گرفت. بر اساس گزارش روزنامه‌ی اطلاعات، حدود ۱۵۰۰ هکتار از اراضی خالصه‌ی گرمسار که مستعد کشت پنبه بود به این طرح اختصاص یافت؛ (اطلاعات، ۱۳۳۳، ش. ۹، ۸۵۴۲) هرچند مطابق سند موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، مساحت واقعی ۱۲۰۰ هکتار بوده است. (ساکما، شناسه سند ۰۲۹۵۱۴-۲۳۰، سند شماره ۸) بذر مورد نیاز توسط بنگاه اصلاح نباتات ورامین تأمین شد و صندوق مشترک نیز برای عملیات آماده‌سازی زمین، دفع آفات و جمع‌آوری محصول کمک‌هایی در اختیار طرح قرار داد. حاصل این برنامه، تولید حدود ۸۰۰ تن بذر مرغوب در سال ۱۳۳۲ بود که میان کشاورزان مناطق مختلف کشور توزیع گردید. (اطلاعات، ۱۳۳۳، ش. ۹، ۸۵۴۲)

اصلاح بذر به تنهایی نمی‌توانست اهداف افزایش تولید را محقق سازد؛ ازینرو توجه همزمان به کنترل آفات ضرورت داشت. آفت‌زدایی در کشاورزی از آن جهت اهمیت دارد که شیوع آفت می‌تواند عملکرد و کیفیت محصول را کاهش داده و فرآیند بازاریابی و فروش را با چالش‌های جدی روبرو سازد. در این مقطع، شرکت توسعه و اصلاح کشت پنبه، مسئولیت اجرای عملیات مبارزه با آفات را برعهده داشت. بر پایه‌ی گزارش این شرکت در سال ۱۳۳۲، عملیات مبارزه با آفات پنبه در کلیه‌ی نواحی پنبه‌کاری گرگان، مازندران، گرمسار و ساوه اجرا شد و تجهیزات و سموم مورد نیاز در اختیار کارخانه‌های مربوط قرار گرفت. (ساکما، شناسه سند ۰۵۷۲۹۳-۲۳۰، سند شماره ۳۳) بازخورد کشاورزان در این دوره، گویای تأثیر این اقدامات است. گروهی از پنبه‌کاران شهرستان گنبد در نامه‌ای خطاب به دکتر مصدق، از مصور رحمانی، مدیرعامل شرکت توسعه و اصلاح کشت پنبه، به دلیل پرداخت به موقع مساعده‌ها و کمک به دفع آفات پنبه قدردانی کردند. آن‌ها این حمایت‌ها را یکی از عوامل افزایش سطح زیر کشت در منطقه دانسته‌اند. (ساکما، شناسه سند ۰۵۸۱۲۴-۲۳۰، سند شماره ۱۱)

۲,۲ گسترش سطح زیر کشت پنبه

در نظام‌های کشاورزی که با محدودیت زمین‌های قابل کشت مواجه هستند، افزایش تولیدات معمولاً با از طریق روش «تولید شدتی» صورت می‌گیرد. این رویکرد به این معناست که چون امکان گسترش زمین‌های قابل کشت وجود ندارد، تلاش می‌شود تا با بهره‌گیری از فناوری و شیوه‌های نوین کشاورزی از زمین‌های موجود محصولات بیشتری برداشت شود. در دوره مورد بحث، شرایط لازم برای به‌کارگیری رویکرد شدتی در ایران فراهم نبود. از این رو راهکار عملی برای افزایش حجم تولید، اتخاذ روش «تولید وسعتی» بود که بر گسترش سطح زیر کشت و استفاده گسترده‌تر از نیروی کار کشاورزان استوار است. (خامه‌ای، ۱۳۷۵: ۱۴۰-۱۴۱) به بیان دیگر، از طریق توسعه زمین‌های زیر کشت و به کارگیری بیشتر نیروی کار روستایی، حجم کلی تولید افزایش می‌یافت و بستر لازم برای افزایش میزان صادرات نیز فراهم می‌گردید.

دولت دکتر مصدق نیز با اولویت‌بخشی به افزایش تولید پنبه، سیاست توسعه سطح زیر کشت را پیگیری نمود. لازمه تحقق این سیاست، افزایش سهمیه بذر بود که به زارعین تخصیص می‌یافت. با این حال، مصور رحمانی تصریح داشت که توزیع بذر برای شرکت مقرون به صرفه نبود؛ زیرا هزینه تهیه هر کیلوگرم بذر برای شرکت بالغ بر ۶ تا ۷ ریال بود، در حالی که همان بذر به صورت نسیه و با نرخ ۲ ریال در اختیار کشاورزان قرار می‌گرفت. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۲۳، ۸) در چارچوب هدف دولت برای افزایش تولید و توسعه صادرات پنبه، ارائه حمایت‌های مالی به کشاورزان برای گسترش سطح زراعت ضروری بود. سیاستی که با وجود هزینه‌های اولیه، به‌عنوان سرمایه‌گذاری بلندمدت برای تأمین نیاز بازار داخلی و افزایش ظرفیت صادراتی در نظر گرفته می‌شد.

به گزارش روزنامه‌ی باختر امروز، در سال ۱۳۳۱ بالغ بر ۴۵۰۰ تن بذر میان زارعین توزیع شد و میزان مساعده پرداختی نیز به ۶۰ میلیون ریال رسید. در نتیجه، سطح زیر کشت از ۴۴۰۰۰ هکتار به ۱۰۰ هزار هکتار افزایش یافت. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۲۳، ۸) دکتر مصدق در دی‌ماه همان سال طی نامه‌ای به سازمان برنامه خواستار آن شد که سطح کشت پنبه در سال آینده به کمتر از دو برابر سال فعلی نرسد. (ساکما، شناسه سند ۲۳۰-۲۹۵۱۴، سند شماره ۲۱) در ادامه همین سیاست، افزایش مساعده نقدی به پنبه‌کاران در دستور کار قرار گرفت. (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۷۹۳۱، ۵) بر این اساس، میزان مساعده‌ی زارعین در سال ۱۳۳۲ از ۱۵۰۰ ریال به ۲۵۰۰ ریال برای هر هکتار رسید و این مبلغ در سه

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه ... (زهرای طلایی حاتم و دیگران) ۸۹

مرحله به آنان پرداخت شد. (ساکما، شناسه سند ۰۰۷۴۳۳-۲۳۰، سند شماره ۳؛ اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۸۰۰۷، ۴) همچنین تصمیم گرفته شد که در سال ۱۳۳۲، سی هزار هکتار دیگر به سطح کشت پنبه افزوده شود؛ (ساکما، شناسه سند ۰۲۹۵۱۴-۲۳۰، سند شماره ۲۵) از این مقدار بیست هزار هکتار به نواحی گرگان و مازندران و ده هزار هکتار به سایر مناطق پنبه‌خیز اختصاص یافت. (باختر امروز، ۱۳۳۱، ش. ۱۰۱۰، ۶) شرکت سهامی توسعه و اصلاح کشت پنبه نیز اجازه یافت برای آماده‌سازی جنگل‌های تخریب‌شده و تبدیل آن‌ها به اراضی قابل کشت، تراکوره‌های مورد نیاز را خریداری و مورد استفاده قرار دهد. (ساکما، شناسه سند ۰۲۹۵۱۴-۲۳۰، سند شماره ۱۴؛ باختر امروز، ۱۳۳۱، ش. ۱۰۱۰، ۶)

به دنبال این تمهیدات، در سال ۱۳۳۲ مبلغ مساعده پرداخت شده در قسط نخست به حدود ۸۰ میلیون ریال رسید و ۶۵۰۰ تن بذر نیز میان زارعین توزیع شد. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۲۳، ۸) پرداخت مساعده نقش مهمی در تقویت بنیه مالی کشاورزان داشت و از پیش فروش اجباری محصول - که معمولاً به ضرر آن‌ها تمام می‌شد - جلوگیری می‌کرد. در زمان برداشت نیز، شرکت پنبه به خرید مستقیم محصول اقدام می‌کرد و بدین طریق مانع از آن می‌شد که دلالتان پنبه کشاورزان را با قیمت‌های نازل خریداری کنند. مصور رحمانی در گفتگو با باختر/امروز اظهار داشت بر اثر تشویق کشاورزان، نه تنها نیاز داخلی - که حدود ۲۵ هزار تن است - تأمین گردیده، بلکه می‌توان به افزایش صادرات پنبه در سال ۱۳۳۲ نیز امیدوار بود. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۲۳، ۸)

۳،۲ ارتقای دانش فنی کشاورزان و توسعه زیرساخت‌های پنبه‌پاک‌کنی

آموزش اصول صحیح کشاورزی از عوامل بنیادین در افزایش بهره‌وری به شمار می‌رود. افزایش سطح دانش و مهارت‌های علمی کشاورزان، زمینه‌ساز رشد کمی و کیفی محصولات و در نهایت موجب بهبود درآمد و پایداری اقتصادی آنان می‌شود. در همین راستا، دولت دکتر مصدق برنامه‌هایی مشخص برای توسعه دانش فنی کشت پنبه در پیش گرفت.

در سال ۱۳۳۱ با هماهنگی اداره اصل چهار، سه مهندس ایرانی برای گذراندن دوره‌های تخصصی اصلاح کشت پنبه به ایالات متحده آمریکا اعزام شدند تا در مدت شش ماه اقامت خود، مطالعات لازم را انجام دهند. (باختر امروز، ۱۳۳۱، ش. ۸۵۰، ۷) به دنبال آن، در همان سال وزارت کشاورزی کلاس‌های تخصصی بسته‌بندی و طبقه‌بندی پنبه را برگزار کرد و در

پایان برای ۵۴ تن از فراگیران این دوره‌ها گواهینامه‌های مهارت صادر شد. (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۸۰۰۷، ۴) در ادامه نیز در سال ۱۳۳۲ دوره‌های ۳ ماهه‌ی آموزش کشاورزی در شش مرکز تهران، آذربایجان، مازندران، خراسان، اصفهان و کرمانشاه تشکیل شد که بخشی از محتوای آن به اصول صحیح پنبه‌کاری اختصاص داشت. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۱۲، ۸؛ اطلاعات، ۱۳۳۲، ش. ۸۱۰۷، ۷)

با اصلاح الگوهای کشت و دستیابی به پنبه‌ی مرغوب، وضعیت بسته‌بندی و درجه‌بندی این محصول اهمیت بیشتری یافت؛ زیرا بی‌توجهی به این موضوع می‌توانست جایگاه پنبه‌ی ایران را در بازارهای بین‌المللی تضعیف کند. (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۷۹۳۱، ۵) گرچه در دوره‌ی مورد بحث حدود ۳۵ کارخانه پنبه پاک‌کنی در نقاط مختلف کشور فعال بود، (باختر امروز، ۱۳۳۱، ش. ۸۶۲، ۷) اما در سال ۱۳۳۲ شرکت پنبه برای ارتقای کیفیت محصول و انطباق آن با استانداردهای جهانی، تصمیم به احداث کارخانه‌های مدرن در برخی مناطق گرفت. هدف اصلی آن بود که با بهره‌گیری از فناوری جدید، مراحل آماده‌سازی و بسته‌بندی پنبه مطابق معیارهای مورد قبول بازارهای خارجی انجام گیرد. از آنجا که استان کرمان فاقد کارخانه مدرن بود، در اواخر دوره دولت دستور نصب یک واحد جدید در جیرفت صادر شد. همچنین برنامه‌ریزی برای راه‌اندازی کارخانه‌ای دیگر در آذربایجان در همان سال انجام گرفته بود. (باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۱۱۵۱، ۷) به دلیل زمان‌بر بودن فرایند احداث و نصب تجهیزات، این طرح‌ها پیش از پایان عمر دولت مصلح به مرحله بهره‌برداری نرسید. با این حال، اقدام‌های انجام شده نشان داد که نخستین گام‌ها برای نوسازی صنعت پنبه و گذار از الگوهای سنتی به الگوهای تولیدی نوین برداشته شده بود؛ گامی که در صورت تداوم می‌توانست مسیر توسعه این بخش را در سال‌های بعد هموار کند.

۳. اقدامات دولت مصدق در ساماندهی صادرات پنبه

۱.۳ نظارت وزارت اقتصاد ملی بر فرایند صادرات

در بررسی تجارت خارجی ایران در سال‌های مورد بحث، معمولاً به مجموعه‌ای از نارسایی‌ها اشاره می‌شود؛ از جمله نامطلوب بودن کیفیت کالاهای صادراتی، وجود ناخالصی در محصولات، بسته‌بندی نامناسب و تفاوت میان نمونه‌های ارسال شده با محموله‌های تحویلی. چنین وضعیتی موجب بی‌اعتمادی و کاهش تمایل بازرگانان خارجی

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه ... (زهرای طلایی حاتم و دیگران) ۹۱

به معامله با ایران می‌شد. مطابق ماده‌ی ۲ آئین‌نامه‌ی ورود و صدور کالا و معاملات ارزی مصوب فروردین ۱۳۳۰، ادارات گمرک موظف بودند از صدور مجوز برای کالاهائیکه رقم‌بندی و بسته‌بندی آن‌ها ناقص یا با شرایط بازار مقصد و حسن شهرت صادرات کشور ناسازگار بود، خودداری کنند. (استادوخ، ۴۲-۵۰-۲۶، ۱۰-۱۳۳۱) با این حال، اجرای این مقررات تاثیر چندانی در بهبود وضعیت صادرات کشور نداشت و محصول پنبه نیز از این مشکلات مستثنا نبود.

در شهریور ۱۳۳۰ تاجر هلندی مقیم رتردام به نام De Monchly با مراجعه به سفارت ایران در لاهه مدعی شد که در معامله‌ای مربوط به خرید پنبه از تجارتخانه محمدعلی شالچی به مبلغ ۱۷۰۰۰ دلار متضرر شده است. او با ارائه‌ی اسناد و مدارکی توضیح داد که بخشی از کالای مورد معامله اصلاً ارسال نشده و بخش تحویل شده نیز با نمونه اولیه مطابقت نداشته و عملاً غیرقابل استفاده بوده است. (استادوخ، ۲۵-۳۶-۲۶، ۱۰-۱۳۳۰) در همین سال، وزارت اقتصاد ملی در نامه‌ای خطاب به وزرات کشور، با اشاره به شکایات متعدد خریداران خارجی، اعلام کرد:

این وزارت از تقلباتیکه سال گذشته از طرف عده‌ای سودجو بمناسبت شیرینی بازار بین المللی پنبه در پنبه‌های صادراتی ایران بعمل آمد بخوبی آگاه است و میداند که تقلبات مزبور در سال گذشته لطمت زیادی به صادرات و شهرت پنبه ایران در خارجه وارد ساخته. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۳)

با تشدید نارضایتی خریداران خارجی، دولت دریافت که در صورت ادامه این وضعیت، کالاهای ایرانی ممکن است جایگاه خود را در بازارهای جهانی از دست بدهند. بر همین اساس تصمیم گرفت سازوکاری ایجاد کند که صدور کالا بدون نظارت و کنترل امکان‌پذیر نباشد. در پی این رویکرد، در بهمن ۱۳۳۰ مقرراتی درباره صادرات پنبه تصویب شد که مطابق آن، تنها پنبه‌هایی اجازه صدور داشتند که در یکی از کارخانه‌های پنبه پاک‌کنی ثبت شده در وزارت اقتصاد ملی تصفیه و عدل‌بندی شده باشند. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۳) علاوه بر این، کارخانه‌های دولتی و خصوصی پنبه موظف شدند برای خود علامت مخصوصی تعیین کرده و آن را در وزارت اقتصاد ملی به ثبت برسانند. همچنین لازم بود پنبه‌های صادراتی را طبق مقررات تعیین شده عدل‌بندی نمایند. بر همین اساس، کارخانه‌های پنبه پاک‌کنی مکلف بودند عدل‌های تولیدی خود را با مهر سربی و علایم صنعتی ثبت شده در وزارت اقتصاد ملی مشخص نمایند. اطلاعاتی مانند نام و

علامت کارخانه، سال تولید، نوع پنبه صادراتی و وزن آن نیز باید در بخش بالای هر عدل درج می‌شد. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۴؛ مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۱۲۱، ۲) طبق بند ششم تصویب‌نامه، اگر صادرکنندگان پنبه یا خریداران خارجی از مخلوط بودن عدل پنبه یا فساد و پوسیدگی آن شکایت می‌کردند و قصور کارخانه‌ی پنبه پاک‌کنی تهیه‌کننده عدل محرز می‌شد، وزارت اقتصاد ملی می‌توانست علاوه بر الزام کارخانه به جبران خسارت، پروانه‌ی فعالیت آن را بطور موقت یا دائم لغو کند. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۴) این مصوبه برای صادرکنندگان پنبه نیز ضوابط مشخصی تعیین کرده بود. وزارت اقتصاد ملی مکلف بود افرادی را که عمداً پنبه فاسد، مواد خارجی یا محصول نامرغوب در محموله‌های صادراتی خود وارد می‌کردند، از ادامه فعالیت محروم سازد و اسامی آنان را برای آگاهی عموم در جراید منتشر کند. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۴؛ مجله بانک ملی ایران ۱۳۲۱: ۳) همچنین گزارش تخلف به اطاق‌های بازرگانی، بانک‌ها و دیگر موسسات مرتبط ارسال می‌شد تا افرادی که با رفتار خود به اقتصاد کشور لطمه وارد می‌کردند، برای عموم شناخته شود. (ساکما، شناسه سند ۱۰۷۲۴۲-۲۹۳، سند شماره ۵) هدف از این اقدامات، حفظ کیفیت صادرات و پیشگیری از تقلباتی بود که می‌توانست اعتبار پنبه ایران را در بازارهای جهانی خدشه‌دار کند. دولت با به‌کارگیری ابزارهایی چون تهدید به لغو پروانه و محدودیت‌های حرفه‌ای، صادرکنندگان را به رعایت مقررات ملزم می‌کرد. در این چارچوب، تخلف نه تنها به محرومیت از فعالیت صادراتی می‌انجامید، بلکه انتشار نام متخلفان و پیامدهای حقوقی مرتبط، فشار مضاعفی بر اعتبار حرفه‌ای آنان وارد می‌ساخت. افزون بر این، دولت امیدوار بود که با افزایش اعتماد خریداران خارجی، امکان توسعه صادرات پنبه فراهم شود و ایران بتواند جایگاه خود را در رقابت با سایر کشورهای تولیدکننده تقویت کند.

۲.۳ اقدامات تعرفه‌ای و نهادی دولت در جهت سامان‌دهی صادرات پنبه

علاوه بر اقداماتی که در زمینه نظارت در تهیه و عدل‌بندی محصول پنبه انجام شد، دولت دکتر مصدق در قالب لایحه قانونی تشویق صادرات، مجموعه‌ای از تدابیر را برای تسهیل صدور پنبه در نظر گرفت. این لایحه که در دی‌ماه ۱۳۳۱ شد، کلیه کالاهای صادراتی را از پرداخت هرگونه عوارض داخلی معاف کرد. (ساکما، شناسه سند ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰، سند شماره ۱۱۸) همچنین در میزان عوارضی که در قبال انجام خدمات یا استفاده از وسایل

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه ... (زهرای طلایی حاتم و دیگران) ۹۳

متعلق به دولت- از قبیل باربری، انبارداری، مهر سرب، عوارض بندری، بارگیری کشتی و کرایه حمل و نقل راه آهن دولتی- از صادرکنندگان دریافت می شد، بین ۱۵ تا ۶۰ درصد تخفیف در نظر گرفت. (ساکما، شناسه سند ۰۹۰۲۹۳-۲۴۰، سند شماره ۲۰) بر اساس ماده چهار همین لایحه، انواع لوازم بسته بندی و جعبه سازی از قبیل پارچه چتایی، پارچه برزنت، ریسمان و طناب علفی، میخ، کاغذ مقوا، تخته، حلبی های ساده یا لاک زده یا سایر اقلام مشابه، همچنین ماشین های پنبه پاک کنی، پشم شوئی، منگنه های عدل بندی، دستگاه های ضد عفونی کالا، ماشین های کنسروسازی، قوطی سازی، میوه خشک کنی، بوجاری غلات و حبوبات، دستگاه های تمیز کردن دانه و رقم بندی آن ها و دیگر ماشین های مشابه که با هدف ارتقای کیفیت و بهبود بسته بندی کالا وارد کشور می شدند، از پرداخت هرگونه حقوق و عوارض ورودی معاف بودند. (ساکما، شناسه سند ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰، سند شماره ۱۱۹؛ مختاری اصفهانی، ۱۳۹۶، ۱۷؛ اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۷۸۹۸، ۴)

در اواخر دولت مصدق، اداره کالاشناسی نیز در وزارت اقتصاد ملی تأسیس شد. وظیفه این اداره، نظارت و کنترل تخصصی بر کالاهای صادراتی کشور بود. این نظارت با هدف تضمین اصول فنی تهیه و بسته بندی مطابق معیارهای پذیرفته شده در بازارهای جهانی انجام می شد تا مؤسسات و تجارخانه های طرف معامله با ایران از کیفیت و محتوی بسته های صادراتی اطمینان یابند. (استادوخ، ۱۸-۳۷-۲۶، ۴-۱۳۳۲) به دنبال ایجاد این اداره، بررسی های مقدماتی برای سامان دهی نظارت بر صادرات انجام گرفت و نظر کارشناسان نیز در این زمینه اخذ شد. با توجه به ضرورت وجود کارشناسان متخصص برای اجرای نظارت بر کالا، اقداماتی برای آموزش نیروهای مورد نیاز صورت گرفت. در همین چارچوب و با همکاری اداره کمک های فنی سازمان ملل متحد (اصل چهار) دو کارشناس پنبه به ایران دعوت شدند و دوره های آموزشی پنبه شناسی زیر نظر آن ها برگزار شد. این دوره ها به آموزش حدود دویست کارشناس انجامید که بخشی از آن ها در کارخانه های پنبه پاک کنی (استادوخ، ۱۸-۳۷-۲۶، ۴-۱۳۳۲) و بخشی نیز در وزارت اقتصاد ملی مشغول به کار شدند. کالاهایی که تحت نظارت کارشناسان این اداره قرار می گرفتند شامل پنبه، فرش، پوست، پشم، روده و سالامبور بود. در راستای ترویج استانداردها، مقرر شد اطلاعات مربوط به شیوه های صحیح تهیه و آماده سازی کالاهای صادراتی از طریق رسانه های عمومی -روزنامه و رادیو- در اختیار فعالان این حوزه قرار گیرد؛ به همین منظور، اطلاعیه هایی درباره بسته بندی و عدل بندی پنبه، پوست و پشم انتشار یافت. (استادوخ، ۱۷-۳۷-۲۶، ۴-۱۳۳۲) با

وجود این اقدامات گسترده، مشکلات صادرات پنبه به طور کامل برطرف نشد. مهدی بوشهری، تاجر ایرانی مقیم فرانسه، در گزارشی که در تیرماه ۱۳۳۲ درباره دادوستد ایران تهیه کرد، یکی از دلایل نامطلوب بودن وضعیت صادرات پنبه ایران به فرانسه را بدی طبقه‌بندی، عدل‌های نامنظم، وجود اشیاء خارجی در بسته‌ها و تحویل نامطلوب کالا دانست. (استادوخ، ۴۵-۴۰-۲۶، ۱۳۳۲)

این گزارش نشان می‌دهد که با وجود تلاش‌های قابل توجه دولت برای بهبود کیفیت صادرات پنبه، بخشی از مسائل و نارسایی‌های ساختاری همچنان پابرجا مانده بود. ریشه این مشکلات در عواملی قرار داشت که در دوره‌ای کوتاه قابل رفع نبود؛ از جمله محدودیت‌های فنی و تجهیزاتی برخی کارخانه‌ها، نبود نظارت یک‌دست در استان‌ها، فقدان قوانین الزام‌آور برای اجرای هماهنگ استانداردها و پایبندی برخی صادرکنندگان به شیوه‌های سنتی بسته‌بندی. در نتیجه اقدامات نظارتی و حمایتی دولت نتوانست به‌طور کامل بر مجموعه‌ای از مشکلات دیرینه و ساختاری که طی سال‌ها شکل گرفته بود غلبه کند.

۴. بررسی آماری تولید و صادرات پنبه در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲

اقدامات حمایتی دولت دکتر مصدق در حوزه کشاورزی- از تأمین بذر مرغوب و عملیات آفت‌زدایی گرفته تا ارتقای سطح تولید پنبه و افزایش مساعده‌ی پرداختی به زارعان- زمینه رشد تولید این محصول را فراهم کرد. با این حال، منابع مختلف درباره مقدار دقیق تولید پنبه در این دوره ارقام متفاوتی ارائه می‌کنند. بر اساس داده‌های انور خامه‌ای در کتاب *اقتصاد بدون نفت*، میزان تولید پنبه در سال ۱۳۳۰ حدود ۱۰۸ هزار تن بوده که نسبت به سال پیش از آن ۶ هزار تن افزایش نشان می‌دهد. در سال ۱۳۳۱ این میزان با رشدی ۲۱ هزارتنی به ۱۲۹ هزار تن رسید و در سال ۱۳۳۲ نیز روند افزایشی ادامه یافت و رقم تولید به ۱۸۰ هزار تن گزارش شد؛ رقمی که نسبت به سال قبل حدود ۵۱ هزار تن رشد داشته است. (خامه‌ای، ۱۳۷۵: ۱۴۱) این مجموعه ارقام، الگویی از افزایش پیوسته تولید را نشان می‌دهد.

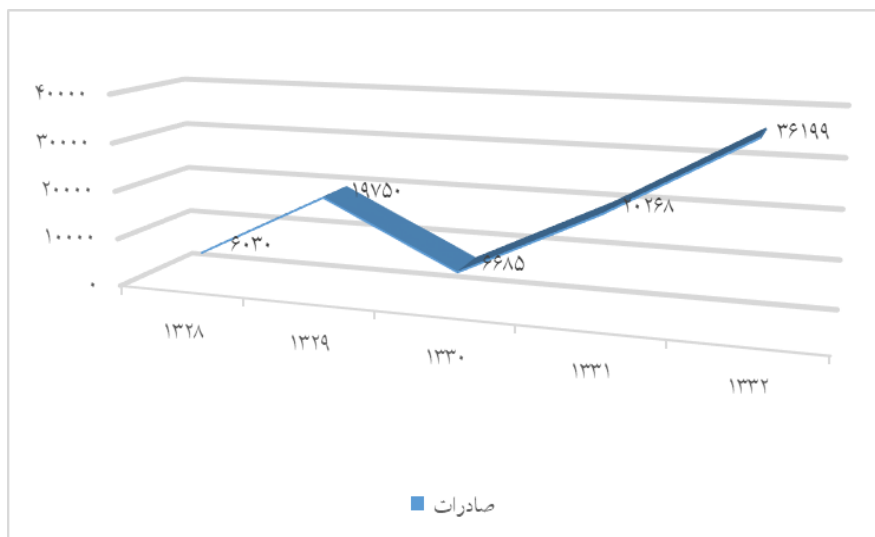
در مقابل، مصور رحمانی در دو مصاحبه خود با روزنامه اطلاعات ارقامی متفاوت با آمار خامه‌ای ارائه می‌دهد. او در مصاحبه مهرماه ۱۳۳۱، مقدار تولید پنبه در سال ۱۳۳۰ را حدود ۳۲ هزار تن اعلام و تولید سال ۱۳۳۱ را ۴۵ هزار تن برآورد می‌کند. (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۷۹۳۱، ۵) رحمانی در مصاحبه شهریور ۱۳۳۳ رقم قطعی تولید سال

۱۳۳۲ را ۶۵ هزار تن اعلام کرده و یادآور می‌شود که: «حداکثر محصول پنبه ایران قبل از جنگ یعنی در سال ۱۳۱۸ در حدود ۴۲ هزار تن بوده است و با این ترتیب نسبت به بهترین میزان محصول سنوات سالهای قبل از جنگ بهتر بوده است» (اطلاعات، ۱۳۳۳، ش. ۸۴۶۹، ۱۰). نکته مهم اینکه رحمانی در همین مصاحبه، اطلاعاتی درباره صادرات پنبه در سال ۱۳۳۲ ارائه می‌کند که نه تنها از نظر وزنی، بلکه از نظر ارزش پولی صادرات نیز با گزارش‌های احصائیه‌های بازرگانی کشور سازگاری دارد. با در نظر گرفتن مصرف داخلی حدود ۲۵ هزار تن و صادرات ۳۶ هزار و ۹۸ تنی آن سال، مجموع این دو در همان حدودی قرار می‌گیرد که رقم تولید ۶۵ هزار تنی اعلام شده توسط او را قابل قبول و منطبق با واقعیت می‌سازد. این هماهنگی هم‌زمان وزن و ارزش صادرات با داده‌های رسمی نشان می‌دهد که سه سطح داده -تولید، صادرات و مصرف داخلی- در روایت رحمانی با یکدیگر قابل انطباق‌اند، در حالی که چنین سازگاری در ارقام خامه‌ای مشاهده نمی‌شود. بر این اساس، و از منظر تحلیل آماری و سنجش داده‌ها با اسناد بازرگانی، داده‌های رحمانی به واقعیت نزدیکتر به نظر می‌رسد. با این همه، چه داده‌های خامه‌ای ملاک قرار گیرد و چه داده‌های رحمانی، نتیجه کلی یکسان است: تولید پنبه در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ روندی کاملاً افزایشی داشته و سیاست‌های دولت مصدق در بهبود عملکرد این بخش نقش مؤثری ایفا کرده است.

اقدامات دولت مصدق علاوه بر افزایش مقدار تولید پنبه، بر رشد صادرات این محصول نیز تأثیر داشت. برپایه آمار مندرج در احصائیه‌های بازرگانی اداره کل کمرگ -که داده‌های آن در نمودار شماره ۱ منعکس است- میزان صادرات پنبه در سال ۱۳۲۹ معادل ۱۹۷۵۰ تن بوده است. اما بنابر سندی که در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران موجود است، این مقدار نزدیک به ۲۳ هزار تن گزارش شده است. (ساکما، شناسه سند ۱۲۷۵۱۵-۲۴۰، سند شماره ۵) این ارقام در مقایسه با سال ۱۳۲۸، که حجم صادرات پنبه حدود ۶ هزار تن بود، از افزایش چشمگیری حکایت می‌کند. با وجود رشد تولید پنبه در سال ۱۳۳۰ نسبت به سال پیش، صادرات این سال کاهش یافت و به ۶۶۸۵ تن رسیده است. (نمودار ۱) در نامه‌ای که وزیر اقتصاد ملی در اردیبهشت ۱۳۳۰ خطاب به دکتر مصدق نوشته، ضمن تأیید افزایش محسوس صادرات پنبه در سال ۱۳۲۹، تصریح نموده که رشد تولید در آن سال به اندازه رشد صادرات نبوده است. او با تأکید بر اولویت نیاز صنایع داخلی (ساکما، شناسه سند ۱۲۷۵۱۵-۲۴۰، سند شماره ۵) توضیح می‌دهد که در سال ۱۳۲۹ به اندازه‌ای که امکان

صادرات وجود داشته، پنبه از کشور خارج شده و از سوی دیگر، به سبب افزایش قیمت جهانی پنبه، کشاورزان کلیه محصول خود را به بالاترین قیمت فروخته‌اند؛ بنابراین در آن مقطع پنبه‌ای نزد کشاورزان باقی نمانده و موجودی کشور نیز پاسخگوی تقاضای داخلی نبوده است. از دیدگاه او تداوم صادرات بدون برنامه می‌توانست صنایع کشور را دچار مشکل کند. وی سپس با اشاره به سیاست ایالات متحده به عنوان بزرگترین صادرکننده پنبه- یادآور می‌شود که این کشور نیز با وجود تعهداتی که در مقابل بسیاری از کشورهای اروپایی دارد، تا زمانی که نیازهای داخلی‌اش تأمین نشود، اقدام به صادرات نمی‌کند. (ساکما، شناسه سند ۱۲۷۵۱۵-۲۴۰، سند شماره ۴) با توجه به محتوای این نامه، کاهش صادرات پنبه در سال ۱۳۳۰ را می‌توان نتیجه اولویت یافتن تأمین نیاز صنایع داخلی دانست. با وجود افت قابل توجه صادرات در سال ۱۳۳۰، حجم صادرات پنبه در سال ۱۳۳۱ بار دیگر افزایش یافت و به بیش از ۲۰ هزار تن رسید. در سال ۱۳۳۲ این رقم به ۳۶۱۹۹ تن بالغ شد. (نمودار ۱) هرچند دکتر مصدق در دادگاه تجدیدنظر نظامی، میزان صادرات پنبه سال ۱۳۳۲ را حدود ۵۲ هزار تن اعلام کرده است (بزرگمهر، ۱۳۶۵، ۳۰۵)، اما بر اساس آمار اداره کل گمرک -که پیشتر نیز به آن اشاره شد- و همچنین گزارش مصور رحمانی، مدیرعامل شرکت توسعه و اصلاح کشت پنبه، که در شهریورماه ۱۳۳۳ در روزنامه اطلاعات منتشر شده، میزان واقعی صادرات در این سال حدود ۳۶ هزار تن بوده است. (اطلاعات، ۱۳۳۳، ش. ۸۴۶۹، ۱۰)

افزایش صادرات پنبه در سال ۱۳۳۲ به قدری چشمگیر بود که مجله بانک ملی ایران در ارزیابی تجارت خارجی این سال، رشد صادرات کشور را عمدتاً ناشی از صدور مواد نفتی، سنگ‌های معدنی، پنبه، پشم و کرک دانسته است. (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۳، ش. ۱۴۷، ۹۶) نکته مهم در این گزارش آن است که محصولی چون پنبه -که پیش‌تر نه تنها تولید محدودی داشت، بلکه دولت در برخی سال‌ها برای تأمین نیاز داخلی، ناچار به واردات آن می‌شد- در سال‌های مورد بحث چنان افزایش یافت که افزون بر تأمین نیاز صنایع داخلی، در شمار اقلام مؤثر بر رشد صادرات ۱۳۳۲ نیز قرار گرفت. با توجه به اینکه کشت محصول پنبه در فصل بهار آغاز می‌شود و برداشت آن در پاییز انجام می‌گیرد، افزایش تولید و صادرات این محصول در سال ۱۳۳۲ را نیز باید در زمره دستاوردهای دولت دکتر مصدق دانست؛ هرچند که این دولت در مردادماه همان سال برکنار شده بود.

نمودار ۱. صادرات پنبه ایران به سایر کشورها (سال‌های ۱۳۲۸-۱۳۳۲)

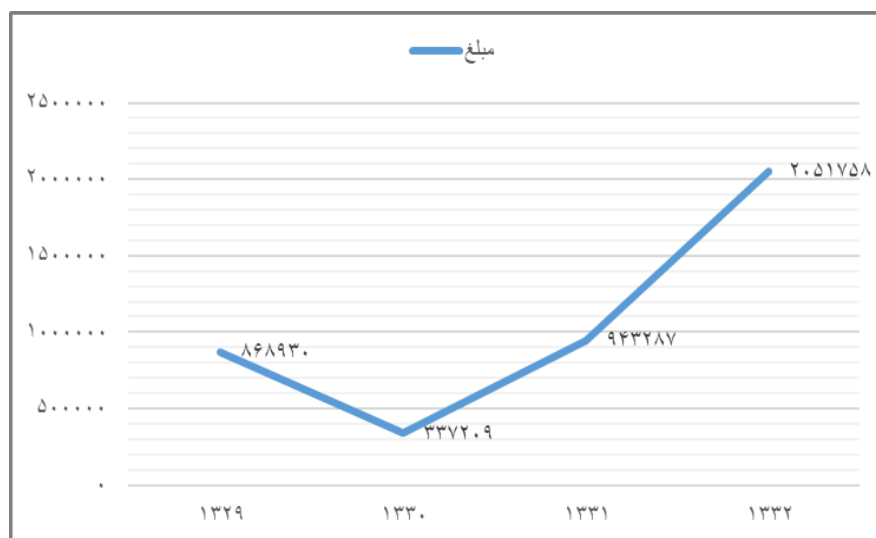
واحد: تن

(فرجام نیا، ۱۳۹۲، ص. ۹۰، آمار سال ۱۳۳۲)

همان‌گونه که نمودار ۲ نشان می‌دهد، طی سال‌های یادشده، هم‌زمان با افزایش حجم صادرات پنبه، درآمدهای حاصل از آن نیز رشد داشته است. به بیان دیگر، هرچه میزان پنبه صادرشده بیشتر بوده، درآمد ارزی کشور نیز به همان نسبت افزایش یافته است. در سال ۱۳۲۹، درآمد حاصل از صادرات پنبه حدود ۸۶ میلیون تومان بود. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، صادرات پنبه در سال ۱۳۳۰ با کاهش قابل توجهی روبه‌رو شد و در پی آن، درآمد ناشی از صادرات نیز کاهش یافت و به حدود ۳۳ میلیون تومان رسید. در سال ۱۳۳۱، با افزایش تولید و صادرات پنبه، درآمد حاصل از این محصول دوباره روند صعودی پیدا کرد و به حدود ۹۴ میلیون تومان افزایش یافت. در ادامه، دولت سیاست‌های حمایتی و تشویقی مربوط به توسعه کشت پنبه را پی‌گرفت و نتیجه آن در سال ۱۳۳۲ نمایان شد؛ به گونه‌ای که درآمد صادرات پنبه به حدود ۲۰۵ میلیون تومان رسید.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت نوسانات درآمدی این سال‌ها بیش از هر چیز از تغییرات حجم صادرات و چگونگی تنظیم آن از سوی دولت تأثیر می‌پذیرفت. چنان‌که محدود شدن صادرات در سال ۱۳۳۰-با وجود تداوم تولید مناسب- به منظور حفظ تعادل در بازار داخلی، کاهش قابل توجهی در درآمدها ایجاد کرد. در مقابل، گشایش دوباره مسیر

صادرات در سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ موجب افزایش محسوس درآمد شد. این الگو نشان می‌دهد که میزان صادرات و سیاست دولت در مدیریت مصرف داخلی و تعیین مقدار قابل صدور، عامل اصلی تغییرات درآمدی در این سال‌ها بوده است.

نمودار ۲. ارزش رقمی پنبه خام فرستاده به کشورهای خارجی (سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲)
واحد: هزار ریال
(فرجام نیا، ۱۳۹۲، ص. ۹۲، آمار سال ۱۳۳۲)

مطالعه وضعیت تولید و صادرات پنبه در سال‌های مورد بررسی نشان می‌دهد که برنامه‌ی «اقتصاد بدون نفت» دولت مصدق در مسیر درستی قرار داشت. توسعه کشاورزی بخش مهمی از این استراتژی را تشکیل می‌داد. هدف اصلی این برنامه، گسترش فعالیت‌های تجاری در حوزه کشاورزی و افزایش درآمدهای حاصل از آن بود؛ امری که می‌توانست وابستگی کشور به درآمدهای نفتی را کاهش دهد و بخشی از هزینه‌های کشور را از محل تولیدات داخلی تأمین کند. تداوم اجرای این برنامه در دوره‌ای طولانی‌تر می‌توانست موفقیت بیشتری به همراه داشته باشد. اما پس از تحولات سیاسی سال ۱۳۳۲ و تخصیص کمک‌های مالی آمریکا به دولت جدید، ضرورت پیگیری برنامه پیشین کاهش یافت. به طور کلی، اگر این رویکرد اقتصادی در بلند مدت دنبال می‌شد، احتمالاً ساختار کشاورزی کشور مسیر متفاوتی را طی می‌کرد.

۵. نتیجه‌گیری

در دوران ملی شدن صنعت نفت و با توجه به چالش‌های ناشی از توقف صادرات نفتی، دولت مصدق راهبردهایی را برای کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی درپیش گرفت. در این میان، ارتقای بهره‌وری بخش کشاورزی و توسعه صادراتی به یکی از اولویت‌های اصلی تبدیل شد. محصول پنبه نیز به دلیل ظرفیت بالای آن در ایجاد درآمدهای ارزی، جایگاه ویژه‌ای در برنامه‌های اقتصادی آن دوره یافت. در نتیجه، مجموعه‌ای از اقدامات نظیر گسترش سطح زیرکشت، توزیع بذر مرغوب، مدیریت مؤثر آفات و بهبود زیرساخت‌ها و تسهیل فرآیندهای تجاری اجرا شد که پیامد مستقیم آن افزایش تولید و صادرات این محصول در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۲ بود.

این روند صعودی در تولید و صادرات، در سال ۱۳۳۲ به افزایش قابل توجهی انجامید، به گونه‌ای که صادرات این محصول نسبت به سال ۱۳۲۹ حدود ۱۶ هزار تن بیشتر شد. افزون‌براین، رشد تولید و صادرات آن، علاوه بر ایجاد درآمد ارزی مستقیم برای دولت، جایگاه پنبه را به عنوان یکی از محصولات مهم صادرات غیرنفتی آن دوره تثبیت نمود. بررسی روند درآمد حاصل از صادرات این محصول در سال ۱۳۳۰-۱۳۳۲ نیز نشان می‌دهد که ارزآوری پنبه، در کنار سایر محصولات صادراتی، سهمی در تقویت منابع ارزی دولت در شرایط بحران مالی داشته است.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها و مقالات

- بزرگمهر، جلیل (۱۳۶۵)، مصدق در دادگاه تجدید نظر نظامی، بی‌جا: شرکت سهامی انتشار.
- تواناییان فرد، حسن (۱۳۶۲)، دکتر محمد مصدق و اقتصاد، تهران: علوی.
- خامه‌ای، انور (۱۳۷۵)، اقتصاد بدون نفت / ابتکار بزرگ دکتر مصدق، تهران: ناهید.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه محمدعلی فرهوشی، تهران: امیرکبیر.
- ساجدی، عبدالله (۱۳۸۸)، «اصل چهار ترومن و گستره فعالیت آن در ایران»، نشریه پیک نور، دوره ۷، شماره ۲.
- سحابی، عزت الله (زیر نظر)، (۱۳۸۰)، مصدق، دولت ملی و کودتا، تهران: طرح نو.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۲)، مصدق و نبرد قدرت در ایران، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

۱۰۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۰)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غالمعلی وحید مازندرانی، جلد ۲، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۹۶)، *اقتصاد بدون نفت به روایت اسناد* (۱۳۹۶)، زیر نظر پرویز اسماعیلی و عبدالله گیویان. تهران: نشر جمهور ایران.

مؤمنی، فرشاد، و نقش تبریزی، بهرام (۱۳۹۴)، *اقتصاد ایران در دوران دولت ملی*، تهران: نهادگرا.

اسناد

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)، ۱۳۳۰ ش، کارتن ۲۶، ۱۶، پوشه ۳۶، سند ۲۵؛ ۱۳۳۱ ش، کارتن ۲۶، ۱۰، پوشه ۵۰، سند ۴۲؛ ۱۳۳۲ ش، کارتن ۲۶، ۴، پوشه ۳۷، اسناد ۱۷-۱۸؛ ۱۳۳۲ ش، کارتن ۲۶، ۴، پوشه ۴۰، اسناد ۴۴-۴۵.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شناسه سند ۰۰۸-۰۰۲۹۵۱۴-۲۳۰

شناسه سند ۰۰۱۴-۰۰۲۹۵۱۴-۲۳۰؛ شناسه سند ۰۰۲۱-۰۰۲۹۵۱۴-۲۳۰

شناسه سند ۰۰۲۵-۰۰۲۹۵۱۴-۲۳۰؛ شناسه سند ۰۰۳۳-۰۰۵۷۲۹۳-۲۳۰

شناسه سند ۰۰۱۱-۰۰۵۸۱۲۴-۲۳۰؛ شناسه سند ۰۰۰۳-۰۰۷۴۳۳-۲۳۰

شناسه سند ۱۱۸-۰۰۷۶۱۶-۲۴۰؛ شناسه سند ۱۱۹-۰۰۷۶۱۶-۲۴۰

شناسه سند ۰۰۰۴-۱۲۷۵۱۵-۲۴۰؛ شناسه سند ۰۰۰۵-۱۲۷۵۱۵-۲۴۰

شناسه سند ۰۰۲۰-۰۹۰۲۹۳-۲۴۰؛ شناسه سند ۰۰۰۳-۱۰۷۲۴۲-۲۹۳

شناسه سند ۰۰۰۴-۱۰۷۲۴۲-۲۹۳؛ شناسه سند ۰۰۰۵-۱۰۷۲۴۲-۲۹۳

فرجام‌نیا، ایمان (۱۳۹۲)، *گزارش نیم‌قرن اقتصاد ایران (۱۲۸۲-۱۳۳۳ خورشیدی)*، [لوح فشرده]. مرکز امور فرهنگی نشر اتاق ایران و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نشریات

اطلاعات (۲۹ بهمن ۱۳۳۰)، ش ۷۷۴۶.

اطلاعات (شهریور ۱۳۳۱)، ش ۷۸۹۸.

اطلاعات (۲۸ مهر ۱۳۳۱)، ش ۷۹۳۱.

اطلاعات (۱ بهمن ۱۳۳۱)، ش ۸۰۰۷.

اطلاعات (۱۰ خرداد ۱۳۳۲)، ش ۸۱۰۷.

اطلاعات (۹ شهریور ۱۳۳۳)، ش ۸۴۶۹.

اطلاعات (۹ آذر ۱۳۳۳)، ش ۸۵۴۲.

باختر/امروز (۱۰ تیر ۱۳۳۱)، ش ۸۵۰.

درآمدی بر اقتصاد کاشت و صادرات محصول پنبه ... (زهرا طلایی حاتم و دیگران) ۱۰۱

باخترا امروز (۲۴ تیر ۱۳۳۱)، ش ۸۶۲

باخترا امروز (۲۸ دی ۱۳۳۱)، ش ۱۰۱۰.

باخترا امروز (۹ خرداد ۱۳۳۲)، ش ۱۱۱۲.

باخترا امروز (۲۵ خرداد ۱۳۳۲)، ش ۱۱۲۳.

باخترا امروز (۲۸ تیر ۱۳۳۲)، ش ۱۱۵۱.

مجله‌ی بانک ملی ایران (فروردین ماه ۱۳۳۱)، ش ۱۲۱.

مجله‌ی بانک ملی ایران (خردادماه ۱۳۳۳)، ش ۱۴۷.

پیش از انتشار